

«ІСТОРІЯ» УКРАЇНИ ВІД ЯРОСЛАВА ГРИЦАКА (І ДЕЯКІ ВРАЖЕННЯ ЧИТАЧА, ЯКОГО СПРОВОКУВАВ АВТОР)

Несподівано завершив Ярослав Грицак вступ до своєї останньої історії України під назвою «Подолати минуле: глобальна історія України» (2022): «Найгіршим покаранням для мене за мої інтелектуальні огріхи (підкреслення мос. – С. К.) було б, якби моя книжка не стала провокацією (підкреслення мос. – С. К.) до серйозніших розмов (підкреслення мос. – С. К.) про минуле й сучасне України». «Інтелектуальні огріхи», «провокація», «серйозніша розмова» – це ще не все. Автор зазначає, що ніде не претендує на правоту і в усьому сумнівається (с. 18), майже кожне твердження він висловлює із застереженнями і дозволяє це робити читачеві (чи навіть спонукає до цього), якщо читач не отримає однозначних відповідей (с. 12). Та хто ж має серйозніше розмовляти про минуле, сучасне й майбутнє України як не відомі історики чи представники інших наук, політики, духовні лідери? (Зрештою, ми, прості смертні, теж повинні роздумувати про ці проблеми). Щоправда, я не дуже й повірив авторові, бо сприймаю подібні декларації як звичайне кокетство, як загравання з читачем, який, безперечно, зверне увагу на захоплені, навіть екстатичні відгуки й оцінки «vір-ів» (дуже важливих персон), які вони висловили на адресу Я. Грицака з приводу появи його праці. Не кожен читач наважиться після цього критикувати, поправляти чи доповнювати відомого історика. Але, з іншого боку, хіба для того, щоб привернути увагу, започаткувати дискусію, обов'язково висловлювати не просто дискусійні чи суперечливі думки, а й провокаційні? Зрештою, оприлюднений текст будь-якого автора з будь-якими твердженнями вже належить не лише авторові, бо перебуває в сучасному інформаційному просторі – хаотичному, несистемному, де співіснують добре і зле, якісне й недоброякісне, шляхетне й нище, високе й вульгарне, де добрий і ширий намір важко відрізнити від провокації й маніпуляції. І тоді багато залежить від читача, від його громадянської позиції, ерудиції, почуття відповідальності, бо він не має некритично сприймати все те, що йому пропонують авторитетні, титуловані чи просто «розпірані» автори. Якоюсь мірою я і є тим читачем, якого спровокували висловити свої враження від прочитаного (не стверджую, що зможу як рівний дискутувати з професійним і відомим істориком).

Відгуки «vір-ів» (вони вміщені у книжці Я. Грицака) справді вражають надзвичайно високою оцінкою (і компліментарністю), але не переконують. У науковому середовищі побутує така теза: схарактеризуй мені свій метод і я тобі скажу, який ти науковець. Про свій метод Я. Грицак розповідає у вступі, в якому пояснює, як треба писати історію України і чому він написав «свою». З приводу мети зачитую автора: «Історія України, яку ви тримаєте в руках, написана, власне, із тією метою: вона пробує з'ясувати, чи (і як) можна подолати минуле. Вона писалася насамперед для молодих людей, які народилися після падіння комунізму, досягли зрілості протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років і в найближчі десять-п'ятнадцять років переберуть владу в Україні у свої руки». А як бути з читачами, яким, наприклад, двічі по тридцять (чи й більше)? Інші важливі тези Я. Грицака: для нового по-

коління не існує виклику здобути незалежність, бо незалежна Україна для них – це щоденна реальність; виклик для них – перетворити Україну з найбіднішої європейської країни на країну з пристойними стандартами; читачі не отримують однозначних відповідей; історія не є вчителькою життя; історія рухається лише в один бік. І ще кілька тез із наступного підрозділу «Як писати історію України?». Звісно, Я. Грицак пише про історію по-іншому, ніж це радив давній Лукіан чи сучасний Отар Довженко. За Я. Грицаком, це треба робити так: писати без імен і дат, віддати перевагу історії, яка за поодинокими фактами пробує побачити процеси; історія має бути короткою. Ще одна авторська заувага. Ярослав Грицак слушно зазначає, що про складні речі треба писати просто, але не занадто, щоб полегшити перше й уникнути другого, він вважає за доцільне вдаватися до метафори. Не менш цікавою є й заява, що він ніде не претендує на правоту, а його інтелектуальна батьківщина – сумнів, а тому до кожного чи майже до кожного свого твердження Я. Грицак додає застереження «правдоподібно», «як правило», «здебільшого», а там, де він цього не робить, дозволяє читачеві додати це замість нього... І ще твердження про те, що історія не знає «залізних законів», а тому жодне твердження про минуле не може бути абсолютним (проте в розділі «Історик і його біографія» в «Розмовах про Україну» 2018 року Я. Грицак стверджує, що історія має логіку і свої сенси, що відкриваючи цю логіку і ці сенси, можна краще зрозуміти, що можна зробити у цьому світі і з цим світом (с. 43); хіба це не означає, що все-таки є якісь закони і закономірності?).

Я коротко переказав зміст методу чи й особливостей історичного мислення Я. Грицака, його бачення, розуміння історичного процесу. І перше запитання, яке виникає, можна сформулювати так: чи подібний підхід адекватний вимогам до історії як науки? Безперечно, що ні, бо Я. Грицак з його сумнівами, застереженнями, суб'єктивними твердженнями і пошуками адекватної літературної форми для їх відображення, прагне радше дискутувати, ніж брати на себе відповідальність за обґрунтовано сформульовані й без застережень твердження. Не зрозуміло, чому він плутає методологію з методикою (манерою, стилем) писання. Це різні речі. Художні засоби поета (чи й прозаїка) важко уявити без метафори. Власне, метафорою можна висловити те, для чого вченому може знадобитися трактат. Проте в науці метафора не може замінити розгорнуту раціональну й логічну аргументацію. Методологія має бути вивірною, слушною, обґрунтованою – і тоді можна сподіватися на відкриття істини (за всієї відносності її розуміння), на отримання певних результатів, а не припущень, ймовірностей, висновків із застереженнями («правдоподібно», «як правило», «здебільшого» і т. д.). Історія як наука в принципових моментах теж має прагнути до істини, принаймні, до якихось висновків попри те, що реальний історичний процес може бути хаотичний, без помітних зв'язків, без очевидного сенсу.

Для мене було б зрозуміло, якби Я. Грицак відверто заявив, що він пише «свою» історію України як прихильник неконвенційної, а не академічної історії. А різниця між

ними суттєва. Академічна історія – це історія Ранке, об'єктивізм, істина, причинно-наслідкові зв'язки, це реалістичний стиль наративу, лінійний час. У неконвенційній відповідно – історія Фуко; суб'єктивність; не істина, а щира, довірлива розмова з читачем (з приводу істини, зрозуміло); замість причинно-наслідкових зв'язків – не увага до них, а навіть руйнування цих зв'язків, метафоричне мислення; не лінійний час, а розриви, прогалини, а замість реалістичного наративу – використання різних стилів (це, за Е. Доманською, лише деякі ознаки академічної й неконвенційної історії).

Між подією та її інтерпретацією (розповіддю про неї) завжди існувала різниця. І все залежало від історика (від його концепції бачення, сприймання, тлумачення цієї події чи історичного процесу загалом). Методологія історії – це шлях, який пройшла наука від античних часів (праць і концепцій античних істориків) до епохи постмодерну, це десятки імен і тисячі трактатів. Звісно, авторське сприймання історичного процесу (концепція автора) – це не вибір у крамничці найвигіднішого, найзручнішого, найефективнішого інструменту. Та й постмодернізм, який намагався переосмислити попередні стереотипи історичного мислення, не створив «єдиної правильної» й бездоганної методології. Ось чому питання методології історії залишається відкритим, як і право історика обґрунтувати свої методологічні підходи й концепції, бо вони потрібні не лише для нього самого як дослідника, але й для читачів (передовсім для тих, кого він прагне зацікавити, заінтригувати, «спровокувати» чи просто спонукати до роздумів). Я роздумую над «філософією історії» Я. Грицака через те, що намагаюся зрозуміти, чому він або не претендує на «правоту», або необґрунтовано й категорично висловлюється з інших драматичних чи дражливих, але політично важливих проблем української історії. Адже звертається до покоління, яке найближчим часом прийде до влади. Не належу до цього покоління, але я той спровокований читач, який щого почути не ухильні відповіді, а прямі й обґрунтовані, бо не викликає заперечення намір Я. Грицака показати глобальну історію України (це не є відкриттям у методології історії – М. Драгоманов у «Чудацьких думках про українську національну справу» ще 1891 року звертав увагу українців саме на хибу поглядів на історію Русі як на науку, що відокремлена від історії всього людства, на хибу вузького провінціалізму і неясного плаксивого романтизму; щоправда, з його думками у цій статті про все слов'янську цінність російської мови, про обмеженість «москалідства», про «обрусеніє», про українське національство (націоналізм) погоджуватися не треба – М. Драгоманов був далекий від ідеї української державності). А нині глобальний підхід до історії України зумовлений ще й тим, що Україна захищає цивілізований світ, воюючи з Росією, і годує частину цього світу, постачаючи йому український хліб.

Намір подати історію України в контексті *longue durée* як методологічний критерій теж виправданий – навіть лікарі обов'язково цікавляться історією хвороби. Річ у тім, що будь-яке явище стає зрозумілішим, якщо його розглядати в процесі виникнення й розвитку.

Є в «Подоланні минулого» й інші зауваги методологічного характеру, хоча Я. Грицак не вважає їх критеріями – йдеться про те, що в історії нема «залізних законів», абсолютних тверджень.

Бажання писати без імен і дат (за всієї умовності) теж зрозуміле – важливіше з'ясувати тенденції історичного процесу. Не можу не згадати Д. Донцова, який вважав, що факти – це крейдяне коло, яке тільки курка не наважиться пе-

реступити; головне – не факти, а тенденції. Щодо «залізних законів». Найяскравіше це проявилось в Гегеля і Маркса. За Гегелем: оскільки в світі панує розум, то й всесвітній історичний процес відбувається розумна, а тому тут не може бути випадковостей, світ (історичний процес, розвиток) доцільний і має мету. Це дало йому підстави зробити висновок про закономірності й закони розвитку. Маркс вбачав закономірність розвитку історії в іншому – в зміні суспільних формацій, які розвиваються згідно зі способом виробництва і розвитком продуктивних сил, а в результаті класової боротьби людство повинно прийти до світлого майбутнього. Названі мислителі не єдині, хто вважав, що в історичному процесі є закони розвитку, що метою історії як науки є прогнозування чи передбачення майбутнього. Карл Поппер розкритикував подібні погляди, бо стверджував, що виявити закони розвитку в історії людства неможливо. Щоправда, я роздумую: а відновлення української державності – це випадковість чи закономірність розвитку українського сюжету світової історії? Все ж є дослідники, які вважають, що К. Поппер не дуже переконливо критикує цей принцип, який увійшов в науковий обіг під назвою «історизму» (йдеться про його працю «Злиденність історизму»). Основною хвилю К. Поппера є те, що, на його думку, історичний процес можна пізнати лише на підставі методів природничих наук. Зрештою, якщо дослідник зауважує в історичному процесі певні тенденції, то він неминуче дійде висновку про закономірність розвитку якоїсь історичної ситуації, в якій перебуває держава чи суспільство.

Те саме стосується й абсолютних положень чи тез. Ярослав Грицак стверджує, що їх нема. Проте визнання Абсолюту (Творця) спонукає до того, щоб визнати існування абсолютних положень і на мікрорівні, в локальних і конкретних історичних ситуаціях. Наведу приклади. Дмитро Донцов: «Росія загалом не залишила нам свободи вибору, вона поставила нас перед дилемою: або цілковита національна смерть, або безпощадна боротьба» (це 1913 рік!); Степан Бандера: «Хоч які великі жертви – боротьба коначна» (1952); Євген Коновалець: «Ніхто задля наших гарних очей не дасть нам Української Держави»; Роман Шухевич: «Від віків поневолюючи Україну, вона (Росія) не зрештує з неї ніколи, незалежно, чи в неї царський режим, чи «найдемократичніша в світі республіка» (1928); Симон Петлюра: «Шлях звільнення кожної нації густо кропить кров'ю. Нашої – так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибинні процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо, і раціонально використовує для утвердження свого права на державне життя...» (1925); Микола Міхновський: «Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до них ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насильства... Потріба боротьби впливає з факту нашого національного існування» (1900); Михайло Грушевський: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць» (1918). І в контексті української історії, і в контексті кожної ситуації, в якій було висловлено ці думки, вони мали (і нині мають) абсолютний характер і жодним «якби», жодним припущенням не вдається мене переконати в протилежному.

Подолання минулого Ярослав Грицак не вважає методологічним принципом, але за своєю суттю це теж питання методології. У чому воно полягає в розумінні авто-

ра? Як вважає Я. Грицак, це подолання устоїв бідності та насильства. А я так не хочу долати українське минуле. Це минуле постійно з нами, хоча би тому, що воно було, відбулося і з пам'яті не зникне: ні добре, ні зле, ні велике, ні нище, ні світле, ні темне. А тому треба пам'ятати і Русь (Київську, звісно), і козацькі часи, і визвольні змагання 1917-1920 років, і моральний подвиг українського збройного підпілля 40-х – початку 50-х років, обидва Майдани, а загалом весь той історичний час, упродовж якого українці формувалися як нація. Так само, як треба пам'ятати занепад Русі, Переяславську раду, Руїну, Батурин, Полтавську битву, Крути, Базар, поразку визвольних змагань, Голодомор і злочини Росії в нинішній війні проти України. Усе треба пам'ятати, щоб не повторювати помилок попередніх поколінь через роз'єднаність, через самолюбство лідерів і вождів, через егоїзм окремих осіб і груп, а так само пам'ятати інертність, небажання воювати і байдужість до долі держави і нації. Історія не є поганою вчителькою, вона має поганих учнів, які не хочуть вчитися на помилках минулого. Але не лише про бідність й насильство йдеться для Я. Грицака в подоланні минулого. Якщо конкретніше, то він пропонує, щоб українці визнали свої злочини під час світової війни, він не прагне погодитися з геноцидною версією Голодомору і не хоче прирівнювати його до Голокосту, він хоче, щоб українці визнали причетність до Голокосту, він дегероїзує й недооцінює боротьбу УПА...

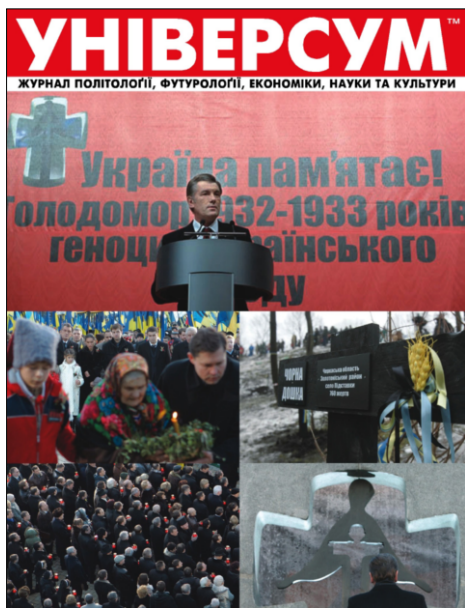
Минуле не зникає. Воно частково повторюється в сучасному і не треба, щоб гірші його явища і тенденції закріпилися нині й повторилися в майбутньому. Романтизацію (але помірковану) минулого варто поєднати з холодним і безпристрасним аналізом. Я скептично ставлюся до тих «замовних» поглядів на наше минуле, які заперечують головні історичні імперативи нації. Це не означає відмови від наукових дискусій і полемік. Ось чому мені не до вподоби формула Я. Грицака щодо подолання минулого. Не просто європейські стандарти життя (якщо не йдеться про духовні європейські цінності) як майбутнє на противагу бідності в минулому повинні визначати сенс історичного існування нашої нації. А щодо насильства – народ, який не хоче захищатися, ніколи не стане повноцінним. Ідея державності й ідея боротьби завжди були умовами нашого національного існування. Пам'ять про державність (про свободу, незалежність) не зникла в пам'яті народу навіть після про-

граних битв, ця пам'ять не згасала разом із вогнищами цих битв. І боротьба (бо «насильство» не має позитивного значення) супроводжувала українську історію упродовж останньої тисячі років. Але ідея державності без боротьби за неї – безплідна, а боротьба (збройна, кривава) лише тоді набуває сенсу, коли її метою є захист, відновлення чи утвердження своєї державності. Це не заперечує інших форм боротьби за ті чи інші національні інтереси й права. Воля до боротьби за національну ідею – це свідчення духовної сили й енергетики на-

ції. В нинішній російсько-українській війні (вона – свідчення про традиційне російське насильство) ми приречені на перемогу.

Проте досі йшлося про моменти, з приводу яких кожен – і відомий автор, і просто читач – може мати свою думку, більш чи менш аргументовану. Є в книжці Я. Грицака кілька тез, які я вважаю хибними і навіть провокаційними.

Перша. Зацитую автора: «Відображенням однієї з таких фантазій є суперечка між українськими та російськими істориками: чиєю національною державою була Русь – російською чи українською? Ця дискусія позбавлена сенсу (с. 52). Русь не була ані російською, ані українською... Ця держава не була національною» (с. 52). Обґрунтовуючи цю думку, Я. Грицак порівнює Русь із імперією Каролінгів, яка, на його думку, теж не була ані французькою, ані німецькою (це лише йому допомагає краще зрозуміти природу Русі, але не читачам, які читали знамениту статтю М. Грушевського). Не буду переказувати зміст аргументації Я. Грицака. Звісно, що Русь не була **національною** державою, бо й нації тоді не було, але йдеться про інше. На підставі існування імперії Каролінгів німці не заперечують існування французів як окремого народу і не вважають їх своєю гілкою (як і навпаки). Думка про «нічийність» Русі має наслідки, бо ллє воду на млин путінської тези про історичну спільність українського та російського народів. Так колись Російська імперія бачила себе спадкоємницею Русі і збирала «руські» землі (що, зрештою, й нинішня Росія робить). Теза Я. Грицака перекреслює статтю М. Грушевського «Звичайна схема «руської історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904). Щоправда, Я. Грицак вважає, що історичні праці М. Грушевського стали своєрідною коперніківською революцією в історієписанні про Східну Європу. Проте він нічого не сказав про головну ідею, про суть концепції у цій статті М. Грушевського. Бо не те головне, що М. Грушевський показав, що історія східних слов'ян не має сенсу, якщо її звести лише до російської історії, нехтуючи при цьому історію українців і білорусів. І не те, що М. Грушевський пішов, на думку Я. Грицака, на крок далі: він прирівнював націю не до держави, а до народу (в цьому саме й полягала найбільша хибка Грушевського-історика). Провідний історик сучасності не зауважив (може й свідомо), що його великий історик з минулого вважав: Київська держава, право, культура була утвором однієї народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – іншої, великоруської: «Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV-XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше порівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не пресмство двох періодів в політичній і культурній житті Франції (це вдаліше порівняння, ніж порівняння з імперією Каролінгів у Я. Грицака. – С. К.). Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічками». Ми не є нацією без минулого. Русь (Київська) – це наша історія, – ось що я хочу зазначити після прочитання статті М. Грушевського і заперечуючи погляд Я. Грицака.

Друга теза Я. Грицака: «УПА..., правдоподібно, винищувала євреїв, які ховалися у волинських лісах» (с. 284). З таким же успіхом можна підказати Я. Грицакові ще одну «правдоподібність»: УПА дозволяла ритуальні вбивства тим євреям-лікарям, які допомагали УПА... Ставлення Я. Грицака до УПА відоме: воно дуже неоднозначне. Найдокладніше свою позицію Я. Грицак сформулював у «Тезах до дискусії про УПА» (із книжки есеїв «Страсті за націоналізмом: старі історії на новий лад» 2011 року видання). Його вступні зауваги такі:

– ставлення (Я. Грицак має на увазі схвальне ставлення до УПА. – С. К.) до Української повстанської армії є головним каменем спотикання в оцінках подій Другої світової війни;

– проблема УПА – одна з історичних мін, підкладених під українське суспільство; це найконтроверсійніша подія, вона поляризує суспільство;

– історія тоді є наукою, коли не підлягає диктатові політики (не лише: історія не є наукою, коли її мотивують і заохочують зацікавлені кола чи особи. – С. К.).

Свій погляд Я. Грицак виклав у п'ятнадцяти тезах. Він шукає правду, яка стосується УПА. Це зрозуміле бажання, хоча професійні історики знають, від чого залежить тлумачення поняття «правди», якщо йдеться про минуле. У тезах Я. Грицака є й слушні міркування (про втрати українців, про тактику виживання й колаборацію, про різницю між двома світовими війнами, про насильство як повивальну бабку історії (хоча я жив би краще слово «боротьба», а не «насильство»), про боротьбу зі советським режимом як найгеройнішу сторінку в історії УПА. Але ідею створення УПА не можна пов'язувати з волинськими подіями («різницею», як вважає Я. Грицак), не можна так огульно й узагальнено писати про оунівський «терор». Особливе заперечення викликає 14-а теза: «Варто чи не варто?». Підбиваючи загальний баланс діяльності УПА, слід поміркувати, чи виправдана така велика кількість жертв її боротьби» (с. 89). Ярослав Грицак зазначає, що в результаті боротьби УПА загинуло майже 450 тисяч осіб, а це були найдинамічніші, найосвіченіші і, як він визначає, «напевно національно найсвідоміші», а в результаті здобути українську національну державу УПА не змогла. На думку Я. Грицака, жертвування власним життям не є ні єдиним, ані найефективнішим засобом досягати значущих політичних цілей (?!. – С. К.). Він вважає, що керівництво УПА заборонило вступ сільської молоді до комсомолу і цим заблокувало рух догори цим молодим людям, які народилися в 30-х роках, а в 1991 році вони були тим поколінням, на яке лягає відповідальність за управління суспільством. Ярослав Грицак зазначає, що наша Галичина тоді б виглядала інакше і експортувала б на схід не лише український патріотизм, не підкріплений ні адміністративно, ні фінансово. Ще одна цитата: «Зрештою, чи не була би тоді іншою ситуація й у самому Києві та східних областях, якби національно найсвідоміший елемент, замість гинути в героїчній боротьбі, виховував у почутті патріотизму своїх ненароджених дітей і внуків, працював у школах та університетах, писав статті й книжки тощо? Чи, зрештою, хіба не знали б у світі про Україну більше, якби в 1960-1970-х роках вона розцвіла плеядою науковців, художників, поетів, режисерів – бо очевидно, що серед того «втраченого покоління» були неабиякі таланти?» («Страсті за націоналізмом», 2011 рік, с. 90). Утопічність цих візій і припущень навіть коментувати не хочеться. Просто цій умовній історичній версії Я. Грицака («якби...») вірити не треба. Приклад чехів, на яких він посилається, теж некоректний. Про це свого часу писав К. Маланюк. Є й кон-

кретний контраргумент. Маю на увазі статтю С. Бандери «Хоч які великі жертви – боротьба конечна» (1956). Степан Бандера стверджував протилежне думці Я. Грицака: боротьба – доцільна, бо це підстави існування й розвитку української нації; жертвами більшовицької системи стають не лише ті, хто бореться; без боротьби жертв було би ще більше; завдяки жертвам зберігається національна субстанція і підстави для визволення і розвитку українського народу. Ось чому позиція С. Бандери актуальна: і нині, в умовах російсько-української війни хтось може засумніватися в доцільності кривавої боротьби і наших жертв. Подібні міркування не мають нічого спільного з турботою про долю держави й людини. Вони недоречні, хибні й провокаційні. Пацифісти вболівають за людське життя, але воєн вони не виграють. Українці проливали багато своєї крові на шляху до відновлення державності. Нині – теж кривава війна з нашим історичним ворогом, з Росією. Ми зазнаємо багато втрат. Але без кривавих жертв не обійтися. Ось чому ми приречені перемогти. Бо інакше Україна як держава і українці як нація зникнуть.

...У другій половині 90-х років я писав про пресу УПА-ОУН-УГВР. В одному із діаспорних видань я знайшов уривок із щоденника О. Довженка (в тодішніх виданнях, що вийшли за часів советських і незалежної України не було цього запису, він появився у пізніших виданнях). Йшлося ось про що: колишній енкаведист, а потім слухач вищої партійної школи, розповідав, як він різав і підсмажував на вогні українського націоналіста, той кричав від болю, але кричав і «Слава Україні!». УПА й українське збройне підпілля програли битву, але в ідейному й моральному плані вони її виграли. У цьому теж суть проблеми, пов'язаної з УПА. Війни, навіть якщо вони справедливі (як боротьба УПА), завжди суперечливі, бо пов'язані з вбивством. Проте є моменти, коли війни історично неминучі є морально виправдані.

Третє. Ярослав Грицак зазначає, що українці допустилися страшних злочинів (с. 208), зробили це вони під впливом європейського *Zeitgeist* (дух часу. – С. К.). Які саме страшні злочини? Боротьба проти всіх, хто хотів панувати на українських землях, – це злочин? Чи це натяк на т. зв. «традиційний український антисемітизм»? Річ у тім, що «український антисемітизм» – відчутний мотив праці Я. Грицака: «участь української поліції в Голокості – одна з найганебніших сторінок української історії: вони дали Україні погане ім'я» (с. 286). Що ж, у кожній нації є злочинці й виродки, які скоюють злочини проти свого чи іншого народів. Але вони, служачи чужій злочинній тоталітарній системі, вже перестають бути носіями національної ідентичності. На тій підставі, що в каральних радянських органах відсоток євреїв був дуже значний (непропорційно високий щодо кількості єврейського населення), ніхто з відомих українських істориків не звинувачує євреїв у Голодоморі. Другий роз-

діл «Української воєнної доктрини» М. Колодзінського (він працював над нею упродовж 1935-1937 років) опубліковано не так давно. Його тези про необхідність жорстокості у ставленні до інших народів, на щастя, не знайшли відображення ні в офіційних документах ОУН, ні в діяльності УПА. Історія українсько-єврейських взаємин дуже складна, суперечлива ще від часів Хмельницького. І написано про це багато. І можна зрозуміти кожну зі сторін. Але не треба наголошувати саме на негативних моментах, не треба розпалювати пристрасті, не треба спекулювати цією проблемою. На початку ХХІ століття шукаємо взаєморозуміння й порозуміння.

Четверте. Ярослав Грицак пише про «Волинську різанину» (с. 317). (У його «Розмовах про Україну» (2009 і 2018 роки видання) теж побутує це словосполучення). Інші українські історики не вживають це словосполучення і вказують на аналогічні дії з боку польської Армії Крайової. Упродовж Другої світової війни і після неї в українсько-польському протистоянні факти непотрібної й зайвої жорстокості були з обох сторін, внаслідок чого постраждали не лише військові, але й цивільне населення. Українці як поневолена нація мала право на адекватне ставлення до окупантів, що перебували на їхній землі, оскільки державність і свобода як абсолютні цінності, право на гідне існування та інші загальнолюдські права посідають важливе місце в цивілізованому світі. Проте в усіх випадках ніколи не повинні зникати моральні й правові межі, за які не треба виходити. Це треба визнати. Але саме ОУН, яка боролася за українську державність і захищала українців на українській землі, висунула на II Великому Зборі ОУН (1941) гасло «Воля народам і людям», саме вона була ініціатором створення Антибільшовицького блоку народів, а в лавах УПА воювали представники різних народів. Ось чому не варто заявляти, що український націоналізм був ксенофобським («Розмова про Україну», 2018 рік, с. 184). Щодо волинських подій 1943 року й усіх інших подібних фактів з обох сторін (йдеться про українсько-польське протистояння) має спрацювати одна формула: «прощаємо і нам простіть». І тоді й ми, й поляки дамо собі раду з кривавим минулим, бо жити з ним і йти в майбутнє – перспектива не з кращих. Українська нація не нагрішила проти загальнолюдських цінностей й правил міжнародного життя такою мірою, щоб їй нав'язувати каяття за вчинені гріхи в минулому (іноді нам ще й придумують ті чи інші злочини). Але й чесних роздумів про минуле нам теж не оминати. Такі роздуми мають катарсичний характер (маю на увазі їх лікувальне значення для нормального демократичного суспільства).

Про Голодомор. Перед «Свічкою у вікні» я переглянув літературу про Голодомор, а тому прочитав і розділ у книжці «Подолати минуле...». Власне, не стільки запрошення читачів до дискусії, скільки ставлення Я. Грицака до Голодомору і моя негативна реакція з цього

приводу спровокували й мотивували мене взятися за перо. Ще можна пояснити те, що в «Нарисі історії України» (1996) Я. Грицак лише констатував наявність трьох інтерпретацій голоду 1932-1933 років (слова «геноцид» там нема), але своєї думки не висловив. Згодом, в одному з інтерв'ю 2009 року він заявив, що не вірить, що колись ми будемо достеменно знати, як насправді було у 1932-1933 роках (чомусь використав історичну концепцію Л. Ранке, німецького історика ХІХ століття; зрозуміло, що для сучасних істориків погляди Л. Ранке – анахронізм).

Своє ставлення до проблеми Голодомору Я. Грицак докладніше з'ясував в есеї «Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті» (в книжці «Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад», 2011 року видання). Основні тези:

- концепцію голоду імпортували із середовища української діаспори; Дж. Мейс – промотор парадигми «українського геноциду» («лапки» вжив Я. Грицак. – С. К.);
- незалежна Україна виросла із советської України і значною мірою успадкувала советську амнезію;
- західні українці прийняли сильно знаціоналізовану версію минулого з її наголосом на національній боротьбі та національному стражданні: вони пам'ятають те, чого з ними ніколи не було (голод), і забули те, до чого вони безпосередньо причетні (Голокост); українці причетні до Голокосту;

– європейські амбіції України були би набагато зрозуміліші й сприйнятніші, якби українська еліта виявила мужність визнати причетність українців до Голокосту.

Як видно, тут нема визнання голоду 1932-1933 років Голодомором-геноцидом. Я не погоджуюся з жодною із цих тез і навіть не буду аргументувати свою думку. Визнати, що українці причетні (і що саме означає ця «причетність»?) до Голокосту, щоб Європа нас зрозуміла? Те, що пропонував Я. Грицак, означає торгувати минулим. Визнання України в Європі не треба пов'язувати з тим, визнають українці себе причетними до Голокосту чи ні – це був би шантаж, доволі нечесний, сумнівний в моральному сенсі шантаж, якби нас Європа справді змушувала до цього. На щастя, Європа в грудні 2023 року не прислухалася до думки про шантаж України, що його Я. Грицак пропонував 2011 року. Зрештою, чому б не згадати українських праведників світу чи Митрополита Шептицького, оскільки йдеться про порятунок євреїв із ризиком для свого життя?

Те, що Я. Грицак не визнає Голодомор геноцидом, дало себе знати і в книжці «Подолати минуле...» і спричинило його думку про те, що українське село ніколи не жило так добре, як у 1920-х (тобто, під час голоду 1921-1923 років і колективізації!?).

Окрім цього, Я. Грицак пише про загальний «спонтанний» голод 1932 року і додатковий навмисний голод 1933-го для України. Він лише констатує той факт, що серед істориків триває дискусія: чи був голод 1932-33 геноцидом, бо є дослідники, які вважають Голодомор геноцидом, а інші вказують на те, що голод був не лише в Україні. Думка Я. Грицака: «Розв'язка цієї дискусії полягає у визнанні факту, що в 1932-1933 роках в Україні був не один, а два голоди...» (с. 249). Ні, розв'язка дискусії полягає у тому, щоб визнати голод 1932-1933 років геноцидом, як це зробили парламенти багатьох держав світу. Їх спонукали до цього не лише нові відкриття істориків у справі Голодомору, а й геноцидна війна Росії проти України, що почалася 24 лютого 2022 року.

Ярослав Грицак не єдиний авторитетний «ухилиянт» від однозначної відповіді на запитання про те, був Голодомор геноцидом чи ні. Георгій Касьянов – автор двох моногра-

фій про Голодомор: «Dance macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)» (2010); «Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)» (2020). На мою думку, назви обох і промовисті, й іронічні. А суть у тім, що Г. Касьянов у завуальованій формі заперечує Голодомор як геноцид, але свої міркування він призначає лише для наукових дискусій. Ставлення і Я. Грицака, й Г. Касьянова до проблеми важко (або дуже легко) зрозуміти. Є в нашій історії проблеми, які мають не лише наукове значення, які є не лише об'єктом наукового дослідження. Такою проблемою є й Голодомор. Ставлення до Голодомору – це відображення не лише інтелектуального, але й морального рівня як суспільства, так й індивіда, це певною мірою навіть чинник національної самоідентифікації (Дж. Мейс зазначав, що як не можна займатися історією Голокосту і не стати хоч би напівевреєм, так само не можна займатися історією дослідження Голодомору і не стати хоча б напівукраїнцем; він став українцем, бо наші мертві вибрали його...). Інтелектуальна свобода українського вченого у тлумаченні Голодомору не суперечить загальнолюдським цінностям, але окрім органічної для науки коректності, чесності, неупередженості дослідникам потрібні національне почуття, відчуття спорідненості з жертвами Голодомору, відчуття морального обов'язку перед ними. У дискусії про Голодомор не може бути компромісів і торгів. Ми самі повинні творити, осмислювати й тлумачити нашу історію. Це обов'язок кожної незалежної й самодостатньої нації й держави.

Мій висновок: не всім історикам (як і філософам із «Держави» Платона) можна вірити, коли йдеться про долю держави...

Звернув увагу на ще деякі суперечливі твердження. Наприклад, «українських патріотів цікавила мова, якою розмовляли селяни, селян же цікавила найперше земля, на якій вони працювали» (с. 191); це твердження про маніхейство в релігійності українських селян, про абсолютизацію важкої фізичної праці в селянській ментальності (с. 192); про зумовленість селянської ідентичності (с. 193); селяни були об'єктом постійної уваги, а водночас постійного розчарування і навіть кошмаром (кошмар у Я. Грицака. – С. К.) (с. 192). Так і хочеться сказати: «селяни не винні». То як же ми стали нацією з таким селянством? Може, нас як націю вигадали (нас саме в цьому й переконують)? Бо чого ж варто націєвірнє спроможність українського селянина з його грейкосійством, любов'ю до земельки, свого хутора, вишневого садка, млинка і т. д.? Творення політичної нації – це лише частково результат зовнішнього впливу, це результат органічного розвитку національної спільноти, це паузи й перерви, це відступ і стрімкий рух уперед, це кривавий шлях поразок і перемог, це здобуття повноти національного буття в усіх сферах життєдіяльності, це подолання хаосу й роз'єднаності, розбіжностей між масою й лідерами, це формування єдиної волі, що об'єднує ще різношерсту національну спільноту, і готовності до боротьби за найвищі імперативи й цінності нації.

Для мене націєвірний характер українського селянства – річ безперечна, хоча й потребує обґрунтування. Це стосується й інтелігенції, бо аристократія, як правило, асимілювалася. Український селянин любив землю, він хотів працювати на своїй, на українській землі. Він був споконвіку хліборобом і хотів ним бути (але українським), а не просто землевласником, як згодом – советським колгоспником. Цю любов до землі (більшовицька влада її методично вбивала) я розглядав би не лише в економічному (матеріальному) контексті, а й в духовному – естетично-

му, етичному, психологічному, ментальному. Відтак – у націєвірному. Українське селянство в його багатомільйонній іпостасі було джерелом і носієм національних традицій, автором геніальної народної творчості, на основі його мови формували літературну мову. В усіх українських військових формаціях першої половини ХХ століття були (й переважали) селяни й інтелігенти в першому поколінні, бо були синами українських селян. Чомусь же казали, що українське селянство було становим хребтом нації...

Теза про дисидентів. Ярослав Грицак стверджує, що вони – «продукт радянської системи». Якби вони були цим «продуктом», то не стали би дисидентами. В другій половині ХХ століття структура української інтелігенції була іншою, ніж це стверджує Я. Грицак. Були інтелігенти, які воювали в УПА, гинули або потрапляли в советські концтабори – ті інтелігенти, які боролися зі зброєю в руках. Була Українська робітничо-селянська партія Л. Лук'яненка (1959-1961), Український національний фронт початку 60-х років (М. Дяк, Д. Квєцко, З. Красівський та інші) – це найвідоміші підпільні організації, бо можна назвати й інші підпільні групи. Був рух «шістдесятників», Українська Гельсінська група. Звісно, були й такі, що пристосовувалися й намагалися вижити і зберегти себе й свої родини: одні служили режимові з ідейних міркувань, інші – з кар'єрних, ще інші – зі страху. Проте були й такі серед членів партії, хто не вірив тій радянській владі й намагався зберегти свій внутрішній світ (своєрідна «внутрішня еміграція»), такі й народних і церковних традицій дотримувалися, таємно вінчалися, дітей своїх хрестили. Це їх міг мати на увазі Р. Іваничук, коли писав про «валенродизм» української інтелігенції. Ось чому стверджувати, що наші дисиденти – це продукт радянської системи, є хибною думкою, а для дисидентів ще й образливою. Подібне не завжди породжує собі подібне.

Отже, рух опору 50-80-х років – це українське збройне підпілля (УГВР-ОУН-УПА), це підпілля вже у «визволеній» і підсоветській Україні, це літературно-мистецьке дисидентство, це правозахисний рух, це боротьба за вихід із підпілля «катакомбної» української греко-католицької церкви, це виникнення неформальних організацій в другій половині 80-х років. В умовах советського тоталітарного режиму, зміцненого ядерною зброєю та іншими засобами масового знищення, не було навіть теоретичної можливості знищити його збройним чином й відновити українську державність. Ось чому засобом боротьби ставало інакодумство, вільна творчість, що не узгоджувалася з догмами соціалістичного реалізму, гідна моральна постава у захисті національних цінностей.

Сьогодні спроби посилатися на т. зв. ленінські «принципи» розв'язання національного питання, на советську конституцію щодо права національних республік на вихід із Советського Союзу і загальнолюдських прав (хоча в русі опору були й особистості з націоналістичними поглядами) оцінюють як некоректні, наївні, суперечливі. Проте в багатьох випадках це можна вважати певною мірою як прийом, як спробу легальним шляхом захистити українську культуру, мову, право на свободу думки. Зрештою, прагнення побудувати соціалізм із «людським обличчям» помітне було і в інших країнах соцтабору. Рух опору не відбувався у межах і формах парламентських чи громадських дискусій, що є правилом для цивілізованих і демократичних держав. Рух опору (і зокрема дисидентство) – це була за змістом і кінцевою метою політична діяльність, пов'язана з ув'язненням, фізичними й моральними тортурами, зі смертю в'язнів сумління, навіть із найтрагічнішою формою протесту і самопожертви – самоспаленням. Ось

чому учасники руху опору не були «продуктом» радянської системи. Навіть те, що декого змусили відмовитися від своїх поглядів, не переконує мене в тому, що дисиденти були типовими радянськими людьми. Вони були людьми, які вірили в українську національну ідею; вони завдали удару тоталітарній системі.

І щодо жанру «Подолання минулого...». Це не підручник і не монографія. У текстах нема посилань, хоча наприкінці читач може переглянути розділ «Бібліографія». Ярослав Грицак не хоче бути тим істориком, який пише серйозні академічні статті й монографії, він «грішить» короткими есеями та блогами (із передмови до третього видання збірки «Життя, смерть та інші неприємності», с. 6). Як на мене, то Я. Грицак – не історик, а есеїст, який пише на історичні теми. У «Розмовах про Україну» (2018) він відверто зазначає: «Я вважаю, що історик не пише історію *per se* (по суті. – С. К.), а відповідає на запитання, які в цей час важливі для суспільства. Не можна написати єдину історію, раз і назавжди. Кожне покоління стоїть перед власними викликами» (с. 69). З таким підходом найбільше узгоджується саме жанр есею. Чомусь саме в жанрі есею, а не статті кожен автор почуває себе вільним, розкутим, тут відчутніше авторське «я» (Щоправда, в багатьох випадках це поєднується із надмірною суб'єктивністю, епатажністю, парадоксальністю, іронічністю, дискусійністю, суперечливістю, нехтуванням апробованих традиційних підходів тощо. Не буду вдаватися до історії есею як жанру. Історики й ті, хто вдається до есеїстики, мали би знати, як І. Франко оцінив Тена як історика Французької революції. У контексті моїх вражень від книжки Я. Грицака стаття класика української публіцистики дуже актуальна. Нещодавно мені потрапила до рук книга чеського філософа Я. Паточки «Єретичні есе про філософію історії», а один із класичних взірців сучасної есеїстики – це збірник есеїв польського філософа Л. Колаковського («Мої правильні відповіді на все», «Похвала неконсеквентності, або Як бути консервативно-ліберальним соціалістом», «Чи Господь Бог щасливий та інші питання»). Багато що із жанрових рис есею притаманне і стилю Я. Грицака. Про деякі епатажні й суперечливі тези його есеїв я сказав. Це зацікавлює, звертає на себе увагу. В Я. Грицака багато епізодів «єретичних», правильних думок і відповідей на «все», приправлених бажанням добрих намірів. А всі оті загравання з читачем, пропозиції поправити його, Ярослава Грицака, критикувати й доповнити – це не стільки інтелектуальне наближення до читача, скільки елементарна популістська акція. З читачем розмовляє європейський інтелектуал, для якого ставлення до певних моментів української історії (може, не до всієї історії, не до історичної правди, яку він теж розуміє як відносну) нагадує мені «шлюб на віру», в якому есеїста ніщо не зобов'язує ні в правовому, ні в моральному сенсах. А треба визнати, що Я. Грицака Бог наділив неабияким літературним талантом і багато що написано насправду блискуче. Але я український читач. На історію України – чи глобальну чи локальну, на її епізоди й сторінки, на подолання минулого чи наближення до майбутнього (і до Європи) я дивлюся українськими очима: по-перше, читач, на відміну від автора, не зобов'язаний перед замовниками, грантодавцями чи професійною (корпоративною) спільнотою (не буду повторювати банальні істини про відповідальність вченого перед своєю совістю й інтелектом, історією і перед суспільством). Пригадав я класичну формулу Івана Франка: «я спочатку українець, а потім радикал». Не випадково на цю ситуацію звернув увагу й митрополит Шептицький. (Йдеться про його статтю «З філософії культури» (1935),

яку мало хто знає з-поміж сучасних дослідників. Так ось, Митрополит, аналізуючи філософію культури, згрупував її навколо національної історіографії. До речі, Митрополит стверджував, що історіографія – це теж мистецтво, а до певної міри й точна наука. Зацитую: «Великий історіограф-митець заховує не тільки особисті прикмети, йому самому питомі (притаманні. – С. К.), без того не був би митцем, але він мусить мати й прикмети, питомі його народові. Коли візьмемо історіографію наших часів у трьох провідних народів Європи – в Англії, Франції та в Німеччині, то стверджуємо такі глибокі різниці в їхньому національному характері, що, можна сказати, кожний народ має свою питому школу, що позначається глибокими різницями й цілком іншим підходом до предмету, іншим бранням справи. При тому, очевидно, кожний правдивий історіограф мусить передусім приймати й заховувати вселюдські культурні принципи історіографії, цебто об'єктивність, ґрунтування на джерелах тощо, але мусить усе лишатися собою у подвійному значенні – собою, як «Сократ» людина й собою, як англієць, француз чи німець... Кожний проте признає великому представникові тих трьох шкіл чи трьох історіографій якісь границі, досить далеко йдучі, в яких вільно буде національним почуттям впливати в неесенціональних (несуттєвих. – С. К.) справах на об'єктивність представлення, бо кожний признає, що абсолютної об'єктивності в історіографії нема...». Хто мене, українського читача двадцятих років ХХІ століття, переконає, що Митрополит висловив не актуальні для нинішнього покоління й істориків, і читачів думки? Митрополит ще зазначав, що національні прикмети такі цінні для всесвітньої історіографії, що світова історія буде менше оцінювати того історика, який відрізняється від своєї національної системи й прикмет, від своєї національної культури на користь чужої. Але він застерігав: національний характер історика не може переходити дозволену міру й грішити проти вселюдських принципів, прикмети й характер національної культури зобов'язують, але лише до тієї межі, коли вони узгоджуються з принципами всесвітніми.

P.S. У «Розмовах про Україну» Я. Грицак признався, що важко бути оптимістом, знаючи нашу історію. Я ж вважаю, що саме знаючи нашу історію, не варто бути песимістом: ми все ж стали політичною нацією й незалежною державою. Хай лише духовна еліта не допускає «інтелектуальних огріхів» Я. Грицака, а політики хай працюють без облудливих гасел для суспільства і лише в своїх інтересах. Таких «хай» можна назвати ще багато, бо живемо ми в глобальному світі, бо суспільство (чи народ) складається як із романтиків, так і з прагматиків, як із пацифістів, так і готових до самопожертви, як із порядних людей, так і зі злочинців, як із щирих і безкорисливих, так і з хитрунів, як із талановитих, так і з бездарних... Та й той самий Апокаліпсис можливий. Але українське майбутнє за оптимістами.

P.P.S. «Его» Я. Грицака може себе заспокоїти. Стала його історія провокацією, стала: і ціна за книжку дуже висока, і зі змістом усе гаразд, бо він настільки дискусійний, що не може не викликати заперечень з боку читачів (як з боку професійних істориків – не знаю).

P.P.P.S. Ярослав Грицак – європейський інтелектуал, відомий історик і есеїст (без будь-яких застережень висловлюю свою думку про нього як читач), але з таким «подоланням минулого» пророком у моїй (сподіваюся, що і в нашій) вітчизні він не стане.

Степан КОСТЬ